

УДК 343.137

ДОПИТ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Юлія ГОШОВСЬКА,

аспірант

Національної академії прокуратури України

SUMMARY

In the article the features of organization and interrogation of minors under preliminary investigation in the criminal proceedings and their legal regulation on the basis of the current legislation are investigated. The peculiarities of juvenile witnesses, victims and suspects interrogation are separately highlighted. The shortcomings of investigators, prosecutors during questioning of juveniles are analyzed. The role of prosecutor in criminal proceedings to ensure the rights of minors is determined.

Based on research was concluded that in the current legislation, which regulates the interrogation of minor witnesses, victims and suspects during pre-trial investigation, certain existing contradictions and gaps exist. The ways of improvement of legislation governing the interrogation of juvenile witnesses, victims and suspects are offered.

Key words: interrogation, criminal proceedings, minors, pre-trial investigation, criminal offense.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості організації та проведення допиту неповнолітніх осіб на стадії досудового розслідування в кримінальних провадженнях та їх правове регулювання з урахуванням норм чинного законодавства. Окремо висвітлено особливості допиту неповнолітніх свідків, потерпілих, підозрюваних. Проаналізовано помилки, які допускаються слідчими, прокурорами під час проведення допиту неповнолітніх осіб. Визначено роль прокурора у кримінальних провадженнях з метою забезпечення прав неповнолітніх. На підставі дослідженого зроблено висновок про те, що у чинному законодавстві, яким врегульовано питання допиту неповнолітніх свідків, потерпілих, підозрюваних під час досудового розслідування, наявні певні протиріччя та прогалини. Запропоновано шляхи удосконалення законодавства, яке регулює питання допиту неповнолітніх свідків, потерпілих, підозрюваних.

Ключові слова: допит, кримінальне провадження, неповнолітні, досудове розслідування, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Складна соціально-економічна ситуація, що спостерігається в країні упродовж останніх років, стала підґрунтям для підвищення рівня злочинності в державі, зокрема серед неповнолітніх. При цьому неабияке значення має забезпечення прав вказаної категорії осіб під час проведення слідчих дій у ході всього досудового розслідування. Дотримання слідчим і прокурором процесуального законодавства в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх має досить важливе значення. Досить часто органи, які зобов'язані забезпечувати права неповнолітніх, допускають грубі порушення прав останніх на стадії досудового розслідування. Однією з найчастіше застосованих слідчих дій, які проводяться з неповнолітніми, є допит. Неякісне проведення першочергових допитів під час розслідування кримінального провадження щодо неповнолітніх має наслідком передбачувані негативні перебіг і результат досудового розслідування. Саме тому якісно проведена така слідча дія, як допит, є запорукою досягнення позитивного результату досудового розслідування.

Актуальність теми. Певні особливості проведення слідчих дій, зокрема допиту неповнолітніх, досліджували В.А. Журавель, Н.І. Гуковська, А.Г. Рижакова, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шипітько, В.М. Юрчишина, Я.О. Яровий та інші вчені. Особливості допиту неповнолітніх розглядалися, зокрема, у працях таких науковців, як Л.В. Васильєв, Л.І. Казміренко, Л.М. Карнесєва, В.О. Коновалова, Т.С. Кобцова, Н.Р. Осіпова, В.В. Печерський, С.О. Пришляк, С. І. Яковенко.

Дослідження вказаних вчених досить змістовні та пізнавальні, проте значна кількість питань, що виникає на стадії розслідування кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх, залишається нез'ясованою, недослідженою

та такою, що потребує врегулювання на законодавчому рівні. Саме тому виявлення прогалин і суперечностей у чинному законодавстві, з якими щодня стикаються практики, можливо усунути лише завдяки внесенню змін до чинного законодавства.

Метою статті є дослідження особливостей допиту неповнолітніх підозрюваних, свідків, потерпілих; виявлення порушень, які допускаються слідчими, прокурорами під час досудового розслідування в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх; окреслення шляхів удосконалення законодавства, яким урегульовано питання допиту неповнолітніх осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Допит є однією з першочергових слідчих дій, від його якісного проведення залежить подальший перебіг і результат досудового розслідування. Саме тому необхідно досить серйозно підходити до проведення цієї слідчої дії, а особливо коли йдеться про проведення слідчих дій з неповнолітніми особами. Адже слідчі дії за участю зазначеної категорії осіб потребують особливого підходу.

Так, у Пекінських правилах передбачено положення, згідно з якими компетентні органи державної влади повинні «поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю та уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин справи» [1].

Саме тому органи, які працюють з неповнолітніми, зобов'язані докладати усіх можливих зусиль для забезпечення прав неповнолітніх.

У ході досудового розслідування слідчий, прокурор може зіткнутися з різними статусами неповнолітніх осіб у конкретному кримінальному провадженні, як от неповнолітній підозрюваний, неповнолітній свідок, неповнолітній потерпілий.

Отож, варто більш детально розглянути кожен з перелічених процесуальних статусів неповнолітньої особи в кримінальному провадженні.

1. Допит неповнолітнього підозрюваного. Передусім необхідно вказати, що кримінальне провадження стосовно неповнолітніх регулюється положеннями глави 38 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а також іншими статтями вказаного кодифікованого акту.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у зазначених категоріях кримінальних проваджень потрібно доручати прокурорам, на яких покладено обов'язок щодо захисту прав і свобод дітей, а здійснення досудового розслідування забезпечувати виключно спеціально уповноваженими слідчими [3].

Окрім того, керівникам слідчого підрозділу варто дотримуватись вимог спільного наказу Генеральної прокуратури України та Міністерства внутрішніх справ України від 13 вересня 2013 року № 79/867 «Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальних провадженнях», відповідно до положень якого слідчих для розслідування вказаної категорії кримінальних проваджень необхідно призначати з-поміж осіб, спеціально уповноважених на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх [6].

Однак, як убачається з практики, керівники органів досудового розслідування не завжди дотримуються вказаних вимог.

Також у порушення вимог п. 2.1 вказаного вище наказу керівники органу досудового розслідування не завжди протягом доби признають спеціально уповноваженого слідчого в кримінальному провадженні, навіть за наявності достовірної інформації про те, що кримінальне правопорушення вчинене неповнолітньою особою, що надалі тягне за собою негативні наслідки – проведення першочергових слідчих дій з неповнолітніми неуповноваженими на це особами, що суперечить вимогам ст. 484 КПК України [2].

Спеціально уповноважені слідчі визначаються відповідним наказом «Про закріплення спеціалізації слідчих» Головного управління національної поліції в конкретному регіоні, у якому (наказі) вказуються слідчі, уповноважені здійснювати досудове розслідування в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Щодо допиту неповнолітніх підозрюваних, окрім вимог Глави 38 КПК України, необхідно пам'ятати і про низку інших важливих статей, нормами яких врегульовано проведення вказаної слідчої дії. Зокрема, під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ст. 227 КПК України).

До того ж допит неповнолітнього підозрюваного проводиться у присутності батьків або інших законних представників неповнолітнього (ст. 488 КПК України), захисників, що є обов'язковою вимогою кримінального процесуального законодавства (п. п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України).

Необхідно погодитись із думкою практиків і науковців щодо визначення захисників, спеціально уповноважених на захист неповнолітніх, оскільки особливість суб'єкта кримінального правопорушення потребує певного досвіду роботи в цій сфері, а також відповідного професійного рівня.

Новелою КПК України є те, що відповідно до його ст. 226 допит малолітньої або неповнолітньої особи не може тривати без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день. З такою нормою не зовсім мож-

на погодитись. Адже за необхідності проведення слідчих дій «по гарячих слідах», зокрема допитів та одночасних допитів вказаної категорії осіб у складних кримінальних провадженнях, їх тривалість не більше двох годин протягом дня недостатня. Зокрема, коли йдеться про складні кримінальні провадження, певний час протягом допиту неповнолітнього підозрюваного може бути відведено лише встановленню психологічного контакту слідчого з неповнолітнім, що являє собою досить важливий елемент проведення допиту.

Окрім того, процесуальним керівникам необхідно пам'ятати про те, що, вирішуючи питання про застосування до неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, такий допит неповнолітньої особи необхідно проводити особисто [5].

У чинному кримінальному процесуальному законодавстві передбачено проведення допиту неповнолітнього в присутності педагога, з приводу чого постають певні питання, наприклад «Чи може педагог бути знайомим неповнолітньої особи?».

Переважно практики вважають, що знайомий педагог сприятиме атмосфері довіри під час допиту неповнолітнього. На думку незначної частини практиків, знайома особа сковуватиме неповнолітнього та перешкоджатиме допиту. Також наявна позиція, згідно з якою незнайомий педагог може як сприяти допиту, так і негативно впливати на його перебіг.

Враховуючи наведені вище думки, автор цієї статті пропонує внести зміни до чинного КПК України, у якому вписати положення щодо залучення педагога до допиту неповнолітнього підозрюваного лише за необхідності.

У випадку прийняття рішення про залучення педагога до допиту необхідно з'ясувати, у яких саме відносинах перебуває неповнолітній із педагогом. Тому що в разі залучення з навчального закладу, у якому навчається неповнолітній, педагога, який з неповнолітнім конфліктує, присутність такого педагога матиме лише негативний вплив на проведення допиту [10, с. 13].

До матеріалів кримінального провадження доцільно долучати документи, що підтверджують освіту педагога, який бере участь в допиті, його стаж, а також те, з якою віковою категорією неповнолітніх він щодня працює. Позитивним убачається залучення до допиту педагогів, які працюють з однолітками допитуваної особи. Присутність педагога на вказаній слідчій дії мусить усіма можливими способами сприяти допиту, а не шкодити йому.

Також положеннями статті 491 КПК України передбачено за необхідності залучення до допиту лікаря. Така необхідність полягає в запрошенні до участі в слідчій дії стосовно неповнолітніх, які визнані розумово відсталими, лікаря з метою використання його спеціальних знань у галузі психології вказаної категорії осіб.

У кожному конкретному випадку слідчому та прокурору необхідно ретельно готуватись до проведення допиту, оскільки більш ефективно відбуваються допити, які проводяться відповідно до плану, у якому передбачено певну послідовність запитань, коло осіб, які будуть присутні на слідчій дії, а також враховано як позитивні, так і негативні моменти присутності зазначених осіб на допиті неповнолітнього підозрюваного. Важливим питанням є вибір місця та обстановки допиту. Рекомендується проведення цієї слідчої дії в окремому кабінеті та створення сприятливої атмосфери для встановлення психологічного контакту, що допоможе отримати повні та правдиві показання [7, с. 332].

Тактичні прийоми, які слідчому чи прокурору необхідно застосовувати в процесі допиту, залежать від особистості неповнолітнього.

2. Допит неповнолітнього свідка. Діти часто не усвідомлюють, що інформація, відома їм, є важливим доказом для слідства [11, с. 10].

У проведенні допиту неповнолітніх можна досягти позитивного та ефективного результату, лише врахувавши всі істотні особливості особи неповнолітнього та здійснивши належну підготовку до вказаної слідчої дії.

Така підготовка охоплює детальне вивчення особи неповнолітнього, його відносини з особою, якій слідчий ставитиме запитання, адже досить часто неповнолітні побоюються надавати правдиві показання щодо обставин вчинення кримінального правопорушення тією чи іншою особою, а також розповідати, у чому саме полягала участь повнолітніх осіб під час вчинення кримінального правопорушення. Це може бути зумовлено страхом неповнолітніх перед дорослими правопорушниками, небажання розповідати про участь друзів, рідних чи близьких у вчиненні кримінального правопорушення, бо правдиві показання можуть негативно позначитись на відносинах зі вказаними особами.

Саме тому як слідчому, так і прокурору варто докласти максимум зусиль, щоб не допустити впливу повнолітніх осіб під час досудового розслідування на неповнолітніх, ужити всіх можливих заходів з метою отримання правдивих показань від особи, яка допитуватиметься. Зокрема, щоб визначити процедуру допиту, треба обов'язково встановити вік особи.

Детальне вивчення особи свідка має неабияке значення, тому що під час допиту неповнолітніх необхідно застосувати індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку.

Досить негативним моментом у ході розслідування кримінальних проваджень є те, що слідчі в порядку ст. 40 КПК України надають доручення на допит свідків у кримінальному провадженні оперативним підрозділам. А при цьому допитуються і неповнолітні особи, що суперечить вимогам ст. 484 КПК України. Також проведення допиту оперативними працівниками не має такого позитивного результату порівняно з тим, якби його було здійснено спеціально уповноваженим на те слідчим, який звик працювати зі вказаною категорією осіб, має відповідний досвід і навички [2].

Зокрема, у випадку допиту недисциплінованих і зухвалих підлітків доцільно проявляти суворість і серйозність; якщо допитуваний підліток сором'язливий, необхідно його підбадьорити; у разі, коли слідчий помічає, що неповнолітній зляканий і чогось побоюється, варто його заспокоїти, підбадьорити та роз'яснити, у чому полягає важливість правдивих показань [9, с. 136].

Попри психологічні аспекти, які необхідно враховувати під час допиту неповнолітніх, обов'язково потрібно дотримуватись вимог процесуального законодавства.

Так, потрібно пам'ятати, що особам, які не досягли 16-річного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність надавання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання. На практиці досить часто ці вимоги законодавства ігноруються, особи в малолітньому віці попереджаються перед допитом про кримінальну відповідальність за свої неправдиві показання, що є недопустимим.

Допитуючи неповнолітніх свідків, варто не забувати про часові межі, визначені у ст. 226 КПК України, а також про те, що допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

Зважаючи на викладене, автор цієї статті пропонує внести зміни до чинного законодавства, а саме: допит

неповнолітніх і малолітніх свідків проводити у присутності батьків, а психолога чи педагога та лікаря залучати за необхідності. Окрім того, документально не визначати законного представника неповнолітніх і малолітніх свідків, а лише забезпечувати присутність під час допиту батьків, рідних або близьких.

3. Допит неповнолітніх потерпілих здійснюється в присутності законного представника неповнолітнього. При залученні законного представника доцільно переконатись у тому, чи зацікавлений він у результаті допиту та правдивості свідчень неповнолітнього. Присутність батьків не завжди має позитивний вплив на таку слідчу дію, оскільки часто неповнолітні побоюються їх реакції на те, що ними буде повідомлено слідчому. Інколи в присутності батьків неповнолітні соромляться надати правдиву інформацію, а це також негативно впливає на перебіг допиту.

Під час допиту як неповнолітніх, так і малолітніх обов'язково потрібно фіксувати у протоколі інформацію саме у такому вигляді, у якому її озвучують допитувані особи, а не так, як юридично правильно досить часто намагаються відобразити її в допиті слідчі. Як свідчить практика, у протоколах допиту зазвичай наявні не слова дитини, а юридичні терміни.

При кожному допиті неповнолітніх осіб, як уже зазначалося, варто пам'ятати про часові межі. Так, існують думки науковців і практиків щодо необхідності закріплення в законодавстві вимоги стосовно терміну допиту неповнолітніх осіб різних вікових категорій [8].

Також у чинному кримінальному процесуальному законодавстві не визначено тривалість перерви під час допиту. Саме тому певні науковці схиляються до думки, що таку перерву, на внутрішнє переконання, має визначити слідчий, виходячи з кожного конкретного випадку [12, с. 13].

Під час проведення допиту неповнолітніх, які стали жертвами злочинних посягань, особливо коли це стосується статевих злочинів, а також коли неповнолітні допитуються про загибель рідних або близьких чи про обставини інших злочинів з ознаками насильства, слідчим необхідно проявляти особливий підхід і тактовність, оскільки поставлені запитання відновлять відображення в пам'яті неповнолітнього негативних подій і можуть викликати сильне хвилювання та спричинити травмування неповнолітнього.

З метою сприяння допиту неповнолітніх потерпілих досить часто на практиці використовуються так звані «зелені кімнати».

Так, наказом МВС України від 19 грудня 2012 року № 1176 затверджено Інструкцію з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, у якій використовується термін «методика «зелена кімната».

Методика «зелена кімната» – це методика проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних і психофізіологічних властивостей [4].

«Зелена кімната» призначена для опитування дітей, які постраждали від (чи стали свідками) сексуального насильства або експлуатації, за допомогою спеціальних методик. Як того вимагають міжнародні стандарти, кімнати обладнані зручними для дітей меблями, необхідною відео- та аудіозаписувальною апаратурою, «венетіанським дзеркалом», а також методичними матеріалами для роботи з дітьми. Основна мета створення та використання «зелених кімнат» у роботі з дітьми-жертвами чи свідками насильницьких злочинів – зменшення повторної травматизації дитини під час опитування.

Робота в таких кімнатах побудована на основі індивідуального підходу до кожної неповнолітньої особи з урахуванням її вікових і психологічних особливостей. Під час проведення допиту з метою з'ясування певних обставин використовуються малюнки, тести, анонімні ляльки, опитування. За результатами опитування неповнолітніх у вказаних кімнатах складається висновок спеціаліста, який працював з дитиною, що має рекомендаційний характер.

Негативним моментом залишається те, що під час досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних, свідків та потерпілих допит здійснюють слідчі, які не мають досвіду та навичок спілкування з неповнолітніми.

Саме тому пропонується внести відповідні зміни до чинного КПК України та передбачити участь спеціально уповноважених слідчих в усіх слідчих діях, які проводяться з неповнолітніми під час досудового розслідування. Тобто на практиці такі слідчі можуть бути включені в групу слідчих, що проводять досудове розслідування щодо повнолітніх підозрюваних, з метою проведення конкретних слідчих дій саме з неповнолітніми.

Незважаючи на вказані вище порушення, досить поширеними є й таке порушення, як відсутність на допиті як малолітніх, так і неповнолітніх громадян осіб, які мають обов'язково бути присутніми під час такого допиту. Досить часто всупереч вимогам законодавства особами, які проводять допит, не роз'яснюються процесуальні права як особі, яка допитується, так і іншим учасникам, які присутні на слідчій дії.

До того ж у чинному кримінальному процесуальному законодавстві наявні певні протиріччя між статтями, що регулюють допит неповнолітніх осіб. Наприклад, відповідно до вимог ст. 491 КПК України, якщо неповнолітній не досяг 16-річного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря. Тобто такі вимоги стосуються більше малолітніх осіб чи осіб із певними вадами.

Проте згідно з вимогами ст. 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Таким чином, зі змісту зазначеної статті випливає, що участь законного представника, захисника та педагога обов'язкова під час допиту не лише малолітніх (до 16 років), а й неповнолітніх осіб (до 18 років).

Висновок. З прийняттям у 2012 році КПК України відбулись певні позитивні зміни, що регулюють забезпечення прав неповнолітніх у ході досудового розслідування, зокрема під час допиту. Однак досягти позитивного результату під час допиту неповнолітніх можливо лише при комплексному врахуванні вікових, психологічних і розумових якостей неповнолітньої особи, а також за умови належної підготовки слідчого, прокурора до слідчої дії.

Водночас на сьогодні наявна велика кількість суперечностей і недоліків, які виникають під час проведення досудового розслідування. Їхнє врегулювання можливе тільки на законодавчому рівні шляхом усунення протиріч і внесення певних змін.

Саме тому автором пропонується:

– закріпити на законодавчому рівні вимоги щодо обов'язкової участі спеціально уповноважених слідчих у всіх слідчих діях, які проводяться з неповнолітніми;

– збільшити тривалість годин для допиту неповнолітніх протягом доби;

– до допиту неповнолітніх і малолітніх осіб залучати педагога лише за необхідності;

– законного представника залучати лише під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного та особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності чи щодо якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, а також неповнолітніх потерпілих;

– допит малолітніх чи неповнолітніх свідків проводити в присутності їхніх батьків чи рідних, проте не визнавати їх законними представниками;

– на законодавчому рівні визначити захисників, спеціально уповноважених на захист неповнолітніх.

Список використаної літератури:

1. Мінімальні стандартні правила, які стосуються справляння правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Законом України від 13.04.1912 р. № 4651-VI // Голос України. – 19 травня 2012. – № 90–91.

3. Про організацію діяльності органів досудового розслідування : Наказ Міністерства внутрішніх справ від 09.08.2012 р. № 686 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12>.

4. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей : Наказ Міністерства внутрішніх справ від 19.12.2012 р. № 1176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13>.

5. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генерального прокурора України від 06.12.2014 р. № 16гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

6. Спільний Наказ Генерального прокурора України та міністра внутрішніх справ України «Про вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні» від 09.09.2013 р. № 79/867 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://od.gp.gov.ua/ua/oddoc.html?_m=publications&_t=rec&id=133182&fp=10.

7. Баранчук В.В. Поняття та ознаки психологічного контакту в процесі допиту / В.В. Баранчук // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наукових праць. – 2009. – № 17. – С. 326–332.

8. Грекова Л.Ю. Диференціація підходу щодо допиту повнолітніх різних вікових категорій / Л.Ю. Грекова, К.І. Сидорова, Г.Г. Овдєєва // Юридична наука і практика: виклики часу : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – Т. II. – К. : НАУ. – С. 33–35.

9. Шмиголь Т.В. Особливості тактики проведення допиту при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми / Т.В. Шмиголь // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 134–137.

10. Процесуальні особливості розслідування справ про злочини неповнолітніх : [метод. посібник] / К.І. Дяченко, Н.В. Шость. – Х. : Константа, 1997. – 56 с.

11. Становище дітей, які потерпіли від злочину: досвід України. Інформаційні матеріали / Т.П. Цюман / за заг. ред. І.Д. Звереві. – К., 2010. – 20 с.

12. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : [метод. посібник] / авт.-упор. Д. Пукас, О.І. Калашник, О.О. Кочеміровська, Т.П. Цюман. – К. : ФОП Клименко, 2015. – 114 с.